

цэнтрычных пытанняў, што абумоўлена вектарам няспыннага ўдасканалення сацыякультурнай сферы. Несумненны парадыгматычны рэзерв пры вырашэнні рэлевантных задач – лінгвістычная рэфлексія і комплекснае інтэрдысцыплінарна-дыскусійнае развіццё навукі.

Спіс літаратуры

1. Баркович, А. А. Интернет-дискурс: компьютерно-опосредованная коммуникация : учеб. пособие / А. А. Баркович. – М. : Флинта : Наука, 2015. – 288 с.
2. Баркович, А. А. Информационная лингвистика: метаописания современной коммуникации : учеб. пособие / А. А. Баркович. – М. : Флинта : Наука, 2017. – 360 с.
3. Баркович, А. А. Компьютерно-опосредованная коммуникация: феноменологический аспект / А. А. Баркович // Вестник Удмуртского университета. – История и филология. – 2015. – № 3 (25). – С. 97 – 101.
4. Большая психологическая энциклопедия / отв. ред. Н. Дубенюк. – М. : Эксмо, 2007. – 544 с.
5. Захаренко, Е. Н. Новый словарь иностранных слов : свыше 25 000 слов и словосочетаний / Е. Н. Захаренко, Л. Н. Комарова, И. В. Нечаева. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Азбуковник, 2008. – 1040 с.
6. Макаров, М. Л. Основы теории дискурса / М. Л. Макаров. – М. : ИТДГК “Гнозис”, 2003. – 280 с.
7. Нелюбин, Л. Л. Толковый переводоведческий словарь / Л. Л. Нелюбин. – 3-е изд., перераб. – М. : ФЛИНТА : Наука, 2003. – 320 с.
8. Потапова, Р. К. Речевая коммуникация: От звука к высказыванию / Р. К. Потапова, В. В. Потапов. – М. : Языки славянских культур, 2012. – 464 с.

9. Словари онлайн. Библиотека словарей и энциклопедий [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://slovarionline.ru>. – Дата доступа : 30.03.2016.

10. Социология : энцикл. / сост. А. А. Грицанов [и др.]. – Минск : Интерпрессервис ; Книжный Дом, 2003. – 1312 с.

11. Философская энциклопедия : в 5 т. / под ред. Ф. В. Константинова. – М. : Сов. Энцикл., 1960 – 1970. – 2994 с.

12. Философский энциклопедический словарь / Л. Ф. Ильичёв [и др.]. – М. : Сов. Энцикл., 1983. – 840 с.

13. Gabor, D. Lectures in Communication Theory / D. Gabor ; Tech. Report № 238, Research Laboratory of Electronics, MIT, 1952. – 48 p.

14. Grice, P. Studies in the Way of Words / P. Grice. – Cambridge ; Massachusetts : Harvard Univ. Press, 1989. – 394 p.

15. Herring, S. C. Web content analysis : Expanding the paradigm / S. C. Herring // The Intern. Handbook of Internet Research ; ed. J. Hunsinger, M. Allen, L. Klasturp. – Berlin : Springer Verlag, 2010. – P. 233 – 249.

16. Walther, J. B. Computer-Mediated Communication: impersonal, interpersonal and hyperpersonal interaction / J. B. Walther // Communication Research, 1996. – Vol. 23. – № 1. – P. 3 – 43.

17. Weaver, W. Recent contributions to the mathematical theory of communication / W. Weaver // The Mathematical Theory of Communication ; Tenth printing. – Urbana : The Univ. of Illinois Press, 1964. – P. 1 – 28.

Аляксандр БАРКОВІЧ,
кандыдат філалагічных навук.

Аўтар ахвярае ганарар на развіццё часопіса.

Тэорыя і гісторыя беларускай лексікаграфіі

ПЕРЫЯДЫЗАЦЫЯ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ ЛЕКСІКАГРАФІІ

XIII – пачатак XX ст.

Працяг. Пачатак у № 3.

XIX – пачатак XX ст.

Характэрныя асаблівасці:

- беларуская лексікаграфія развіваецца ў межах расійскай лексікаграфічнай традыцыі;
- асноўная роля ў стварэнні слоўнікаў належыць канкрэтным асобам;
- мова апісваецца несістэмна, адлюстроўваюцца толькі пэўныя факты;
- лексікаграфічнае апісанне закранае асобныя аспекты функцыянавання моўных адзінак;
- фіксуецца канкрэтных моўных формы, сувязі паміж рознымі формамі моўнай адзінкі не з’яўляюцца вызначальнымі;
- пры апісанні моўных адзінак улічваецца толькі іх роля ў пэўным тэксте.

Беларуская лексікаграфія ў гэты перыяд развіваецца ва ўмовах адсутнасці нацыянальнай

дзяржаўнасці. Моўны матэрыял нярэдка сістэматызуецца ў межах апісання лексікі рускай мовы, а лексікаграфічныя працы, якія змяшчаюць беларускую лексіку, разглядаюцца як слоўнікі народнай “гаворкі”.

Адпаведна статуту 1841 г. Імператарскай акадэміі навук разам з іншымі працамі планавалася ўкласці “Словарь областных слов”. Для збору дыялектнай лексікі была распрацавана кароткая інструкцыя, якая прадугледжвала: а) поўнае напісанне слоў з пазначэннем націску; б) дакладнае тлумачэнне семантыкі; в) уключэнне ілюстрацый. Сабраныя матэрыялы планавалася падрыхтаваць да выдання ў выглядзе зводнага слоўніка. Аднак аб’яднаць лексіку розных моў у межах адной канцэпцыі аказалася немагчымым. На дыялектнай аснове былі створаны “Опыт областного великорусского словаря” (1852) і “До-

полнение к опыту областного великорусского словаря” (1858). Беларускія і ўкраінскія матэрыялы засталіся пераважна ў рукапісах.

Беларуская лексіка і фразеалогія таго перыяду адлюстравана ў рукапісах і публікацыях К. Калейдовіча (1822), А. Рыпінскага (1840), Ф. Шымкевіча (1842), П. Шпілеўскага (1846, 1852, 1853), Я. Чачота (1846), Я. Тышкевіча (1847), Г. Кладніцкага (1850), К. Мальчэўскага (1850), Ф. Галатужава (1852), П. Дуброўскага (1852), І. Насовіча (1852, 1854, 1867, 1869), М. Анімеле (1853), С. Мікуцкага (1853, 1854, 1855), А. Г. Кіркора (1857, 1858), І. Трусевіча (1865), М. Камінскага (1866), Р. Валовіча (1867), А. Сабалеўскага (1876), С. Сакалова (1854), А. Вярыгі-Дарэўскага (1867), П. Шэйна (1873, 1893), В. Каратынскага (1876), Ф. Сцяпуры (1880, 1881), У. Дубоўскага (1881), Е. Раманава (1885 – 1886), А. Антонава (1888), П. Уладзімірава (1888), М. Нікіфароўскага (1895, 1897, 1898) і іншых беларускіх, расійскіх і ўкраінскіх даследчыкаў.

У XIX ст. перад беларускай лексікаграфіяй стаялі дзве асноўныя задачы: а) правесці слоўніковае апісанне жывой народнай мовы; б) стварыць слоўнік старабеларускай мовы.

Для іх вырашэння неабходна было падрыхтаваць планы ўкладання розных слоўнікаў, распрацаваць тыпы слоўнікавых артыкулаў, сфарміраваць прыёмы лексікаграфічнай апрацоўкі слова [12, с. 34 – 35].

“Собрание слов литовско-русского (белорусского) наречия” Ф. Шымкевіча (рукапіс, 1838; 2259 сл. арт.) – адзін з першых зборнаў беларускай лексікі XIX ст. дапаможны матэрыял для складання параўнальнага слоўніка. Беларускія лексічныя адзінкі тлумачацца або перакладаюцца на рускую мову адным ці некалькімі сінонімамі: **каменник** – *стекольник*; **жарнасек** – *каменьник*; **белающий жернова**; **хлында** – *бродяга, бесприютный*.

“Словарь белорусского наречия” П. Шпілеўскага – першая значная самастойная лексікаграфічная праца XIX ст. (рукапіс, 1845; каля 1,5 тыс. сл. арт.). У слоўнік уключаны ўласна беларускія словы, якія адрозніваюцца ад рускіх і польскіх. Паслядоўна перадаецца цвёрдасць [р], [ж], [ч], [ш], цеканне, падаўжэнне зычных, аканне. Рэестравыя словы тлумачацца або перакладаюцца на рускую мову: **бóхан** – *большой ломоть хлеба*; **на́метка** – *головной женский убор (у простого народа)*; **навётра** – *холера, моровая язва*; **пачека́нка** – *временение, ожи-*

дание; **ро́ндель** – *кастрюля*; **саладу́ха** – *бурда, сладкая похлебка*; **свѣ́та** – *верхняя одежда белорусцев, зипун*. У слоўнікавых артыкулах прыводзіцца граматычная інфармацыя: указваецца часціна мовы, канчаткі назоўнікаў роднага склону адзіночнага ліку, канчаткі прыметнікаў жаночага і ніякага роду адзіночнага ліку, адзначаецца трыванне дзеясловаў, зваротная форма, формы будучага і прошлага часоў. У некаторых слоўнікавых артыкулах змешчана этнагістарычная інфармацыя.

Азеро́д, с. -да, род строения из жердей. Это собственно белорусская выдумка для проветривания убранных с поля хлеба в снопах; ся нигдѣ не видно, – даже по соседству, – в Украине и прочих южных губерниях. Без складки в азерод белорусцы не станут класть снопов в овин. Поэтому у них хлеб хорошо умолачивается и бывает бел.

Дадатак да слоўніка – беларускі мужчынскі і жаночы іменаслоў, у якім пададзены найбольш пашыраныя мясцовыя варыянты хрысціянскіх імёнаў.

“Словарь западнорусского наречия” І. Грыгаровіча (рукапіс, 1850-я гг.; 4259 сл. арт. на літары А, Ь, В). Аснова рээстра – лексіка, выбраная з помнікаў пісьменства (старажытныя назвы асоб, будынкаў, прылад працы і зброі, падаткаў, царкоўных прылад і рэлігійных абрадаў): **бекет** – *передовая стража в казачьем войске, пикет*; **веселины** – *название дворянского герба в Литве*; **веревщик** – *измеряющий землю посредством веревки*. Слоўнікавыя артыкулы змяшчаюць зону ілюстрацый (цытаты са статутаў, актаў, летапісаў) і зону пашпартызацыі. Указваюцца канчаткі рэестравых назоўнікаў у форме роднага склону адзіночнага ліку, канчаткі прыметнікаў жаночага і ніякага роду:

Ва́бик, -а, с. м. Свисток для приманки птиц.

Барвистый, -ая, -ое; -ст, -а, -о, *прил.* Имеющий яркий цвет.

Дзеясловы закончанага і незакончанага трывання падаюцца ў асобных слоўнікавых артыкулах, пазначаецца трыванне, канчаткі 1-й і 2-й асобы адзіночнага ліку: *Ва́пить, ва́плю, ва́пишь*; сов. *нава́пить*...

Выкарыстоўваюцца стылістычныя паметы: указваецца галіна дзейнасці, да якой адносіцца слова, час і сфера яго выкарыстання і інш. У сувязі са смерцю аўтара (1852 г.) слоўнік застаўся незавершаным [4, с. 27 – 37].

Слоўнікавая картатэка С. Мікуцкага (1854 – 1855; 2010 слоў) утрымлівае лексіку, якая адроз-

Цыкл матэрыялаў “Тэорыя і гісторыя беларускай лексікаграфіі” Д. Дзячко друкуецца з 2016 г. У №№ 7 – 8 змешчаны артыкул “Лексікаграфія як раздзел мовазнаўства: Тэрміны, праблемы, тыпы слоўнікаў”.

ніваецца ад рускіх слоў фанетычнымі і марфалагічнымі рысамі: *аблога, агурок, карагод, папар, рамонак*. Да назваў раслін, жывёл, птушак падабраны лацінскія адпаведнікі. Словы суправаджаюцца граматычнымі паметамі: падаюцца канчаткі назоўнікаў роднага склону адзіночнага ліку, абазначаецца род і лік; указваюцца канчаткі прыметнікаў жаночага і ніякага роду; да дзеясловаў, прыведзеных у формах інфінітыва, падаюцца фіналі 1-й і 2-й асобы адзіночнага ліку. Словы перакладаюцца на рускую мову адным або некалькімі адпаведнікамі. Для ілюстрацый выкарыстоўваюцца ўрыўкі песень, прыказкі, прымаўкі, загадкі і інш.

Кра́ма, ы, с. ж. Лавка. *Немашь той крамы, што б продавались родныя мамы.*

Скри́пчивый, ая, ое; в, ва, во, пр. Скрипучий. *Мое ворота не скрипчивыя, мое собаки не брахливия.*

Найбольш значным дасягненнем беларускай лексікаграфіі XIX ст. стаў **“Словарь белорусско-го наречия”** І. Насовіча (СПб., 1870; каля 30 тыс. сл. арт.). Аўтар планаваў стварыць лексікаграфічнае выданне, якое ўключала б усе словы беларускай мовы, адрозныя ад рускіх. Праца над слоўнікам заняла 16 гадоў, першыя пяць аркушаў адрэдагаваў акадэмік І. Сразнеўскі, астатнія акадэмік А. Бычкоў. У слоўніку сабрана лексіка беларускіх гаворак Магілёўскай губерні, у меншай ступені – Віленскай, Гродзенскай і Мінскай. У якасці фактычнага матэрыялу для слоўніка выкарыстана жывое маўленне мясцовых жыхароў, старабеларускія пісьмовыя помнікі, акты, граматы, перыядычны друк, часткова – лексікаграфічныя працы па рускай мове. Важнымі пісьмовымі крыніцамі матэрыялу сталі а) «Алфавитный указатель старинных слов, извлеченных из “Актов, относящихся к истории Западной России XIV – XVIII вв.”» І. Насовіча (рукапіс); б) яго ж “Собрание белорусских слов по алфавиту” (рукапіс); в) слоўнікі-дадаткі да фальклорных зборнікаў, а таксама працы І. Грыгаровіча і С. Мікуцкага.

Слоўнік планаваўся як нарматыўнае выданне. У рэестравых словах адзначаны доўгія і кароткія склады, уведзены спецыяльныя знакі скарачэння, націску і інш.

Словы размешчаны групамі (словаўтваральнымі гнёздамі) па алфавіце. Іменныя часціны мовы падаюцца ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку, прыметнікі – пераважна ў форме мужчынскага роду, дзеясловы – у форме інфінітыва. Марфалагічныя і фанетычныя варыянты слоў уключаны ў рэестр і аформлены асобнымі слоўнікавымі артыкуламі з адсылкай да асноўнага слоўнікавага артыкула.

Жи́жа, и, с. ж. (Лит. *zize* – огонь, Слав. *жизати*) детск. 1) Огонь. *Жижа кусь, не рушь.* 2) Человекъ пламеннаго характера, вспыльчивый. *Ой ты жижа, все огнемъ смалишь!..*

Кѣлза́ць, сов. заке́лзаць, гл. д. 1) Взнуздывать, мундштучить. *Кореннаго келзай, заке́лзай коня, а ворчаковаго не треба кѣлзать.* 2) перен. Ограничивать чью либо волю, закабаливать. *Хочешъ не хочешъ, а кѣлзаюць въ работники. Не люблю гетой девки, да бацьки келзаюць.*

Іван Насовіч распрацаваў дасканалую сістэму граматычных і стылістычных памет [3, с. 93 – 94] (гл. табліцу 1).

Табліца 1.

Граматычныя паметы	Стылістычныя паметы
часціна мовы, да якой адносіцца слова (с. – назоўнік, гл. – дзеяслоў, нар. – прыслоўе і г. д.) род назоўнікаў (м. – м. жчынскі, ж. – жаночы, ср. – ніякі) стан дзеяслова (н. – неалежны, стр. – залежны, стан	ласк. (ласкальнае): <i>бабулька, брацічэк, мамочка</i> бра. (сварлівае): <i>агундэръ</i> (сабачы сын), <i>бабіла</i> (марудлівы чалавек), <i>костольга</i> (плут)

Да фразеалагізмаў падаюцца тлумачэнні, граматычныя і стылістычныя характарыстыка. Напрыклад, пры назоўнікавых выразах ёсць граматычная памет “с.” (рус. *существительное*), прыведзены канчаткі ў родным склоне.

Апісанне некаторых фразеалагічных адзінак дапаўняецца этымалагічнымі звесткамі.

Пасля з’яўлення водгукаў на слоўнік І. Насовіч доўгі час яго дапрацоўваў і збіраў матэрыялы для папаўнення рэестра. Яны былі апублікаваны пад назвай “Дополнение к белорусскому словарю И. И. Носовича. Слова, извлеченные из составленного им рукописного собрания Белорусских песен и сказок” у “Сборнике Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук” (1881). Дадатак мае 22 старонкі, уключае 420 слоўнікавых артыкулаў, складзеных па ўзоры “Словаря белорусского наречия” [9, с. 49]. Да рэестравых слоў падаюцца тлумачэнні, граматычныя паметы, а таксама ілюстрацыі з твораў вуснай народнай творчасці. Размяжоўваюцца мнагазначныя словы, фіксуюцца пераносныя значэнні.

З 1870-х гг. да канца XIX ст. матэрыялы для вялікага **беларуска-польска-рускага слоўніка** (рукапіс налічваў больш за 150 тыс. сл. арт.) збіраў Я. Ціхінскі. У час Другой сусветнай вайны матэрыялы слоўніка часткова загінулі. Сёння некалькі тысяч старонак рукапісу (каля 125 тыс. сл. арт.) захоўваюцца ў Літве [13]. У рукапісе беларускія рэестравыя словы перадаюцца літарамі лацінскага алфавіта, у дужках прыводзіцца іх кірылічнае напісанне і адпаведнікі ў польскай і рускай мовах (гл. табліцу 2).

Табліца 2.

Damaŭnik (дама-уникъ)	domownik	домовой
Salcasón (сальца-сонъ) kaŭbasa (каубаса)	salceson	колбаса
Kishka hrubaja napchanaja miasam siakanym i uwendzanaja	Kishka gruba nadziejwana mięsem i uwędzona	Грубая кишка набитая сеченой говядиной и выкопченая

“Белорусский словарь” С. Мядзведскага (рукапіс, 1910; 1658 сл. арт.) складзены на падставе ўласных запісаў аўтара (зробленых, верагодна, на Талачыншчыне) і “Опыта описания Могилевской губернии” А. Дэмбавецкага [1]. У рээстр, акрамя агульнай лексікі, уключаны асобныя ўласныя імёны (Аўлас, Ахрэм, Паланя, Самусь), назвы гарадоў (Амсціслаў, Вытыбск). Тлумачэнні вызначаюцца дакладнасцю і даступнасцю: “**апоўзлік** 1) малое ползующее дитя; 2) ироническое название всякого человека малого ростом”; “**кóхлик** – коклюш, детская болезнь”; “**мурóг** – луговая овсяница (*Festuca elatior*)”; “**пáжилка** – связка, соединяющая нит с поножом (ножная педаль) в ткацком станке”. Аўтар спрабуе вырашыць шматлікія праблемы прыкладной лексікаграфіі: размежаваць амонімы і мнагазначныя словы, стварыць сістэму адсылак, распрацаваць падачу граматычных варыянтаў і ажыццявіць лексікаграфічнае апісанне спецыяльнай лексікі.

“Смоленский областной словарь” У. Табравольскага (Смоленск, 1914; 16 560 сл. арт.) адлюстроўвае лексіку беларуска-рускага папярэжня (побытавая, сельскагаспадарчая, рамесніцкая, абрадавая, а таксама онімы, устойлівыя і вобразныя словазлучэнні, пацыраныя пераважна ў навакольных Смаленска). У слоўніку падаюцца значэнні слоў, іх сэнсавыя адценні, размежавана аманімія і полісемія, але адсутнічаюць граматычныя і стылістычныя паметы. Рээстравыя адзінкі забяспечаны тлумачэннямі або рускімі і лацінскімі адпаведнікамі (для назваў жывёл, раслін, анатамічных тэрмінаў). У якасці ілюстрацый шырока выкарыстоўваюцца прыказкі, прымаўкі, урыўкі з народных песень, замовы:

Кленовік – сок добываемый из кленового дерева весной.

Когда пьют, приговаривают:

Новая навина,

Камарова ида,

Да парогу бигва,

Мяжвежжия сила

Зáичча лóвасть.

Лучініца – уменьш. лучина.

Запалила пук лучиницы,
Пук лучиницы сасновья;
Заранила ина искырку ягневую.
Краснин. у.

Да гэтага перыяду адносяцца першыя спробы стварэння гістарычных слоўнікаў з выкарыстаннем матэрыялу старабеларускай мовы.

“Словарь древняго актовaго языка Северо-Западнаго Края и Царства Польскаго” М. Гарбачэўскага (Вільня, 1874; каля 5 тыс. сл. арт.) уключае словы для абазначэння чыноўніцкіх званняў, пасадак з пералікам іх функцый, падаткаў, назвы святаў і тыдняў года, старажытную метралогію, назвы адзення, пабудовы і іншае: “**лазны** – сторожевые хижины или будки. Такие хижины имели в королевских лесах осочники и сторожа, бортники и таможенные служители”; “**слепет, свепет** – два улья или две борти на одном дереве, соединенные вместе”; “**тубылец** – туземный житель известной местности – indigenus”.

“Справочный словарь юридических терминов древняго актовaго языка Югозападной России” І. Гавіцкага (Кіеў, 1871; каля 600 сл. арт.) палас назвы дзяржаўных і службовых асоб, установаў, тэрміны прававых адносін і інш. Словы забяспечаны тлумачэннямі пераважна апісальнага характару: “**Каптуры, каптуровые суды** – суды, установлявшиеся на время междоусобия”.

Беларускія антрапонімы адлюстраваны ў наступных тагачасных працах: “Географический словарь русской земли” М. Барсава (Вільня, 1865), “Географический словарь Жомойтской земли XVI столѣтія” І. Спрогіса (Вільня, 1888), “Этимология местныхъ названий Витебской губернии” Ю. Трусмана (Рэвель, 1897) і інш.

Такім чынам, беларуская лексікаграфія да пачатку XX ст. назапасіла дастаткова багаты вопыт каталагізацыі моўных адзінак. Аднак лексікаграфічныя працы ствараліся пераважна на матэрыяле гістарычных помнікаў і народных гаворак з мэтай “агульнага азнаямлення з беларускай мовай у яе вусна-гутарковай форме” [8, с. 181]. Змяненне афіцыйнага статусу беларускай мовы і пашырэнне яе функцый у жыцці беларускага грамадства паставіла перад айчынай лінгвістыкай новыя кадыфікацыйныя задачы і садзейнічала ўзнікненню нарматыўнай лексікаграфіі.

Працяг будзе.

Спіс літаратуры змешчаны ў № 3.

Дзмітрый ДЗЯТКО,
кандыдат філалагічных навук.

Аўтар ахвяруе ганарар на развіццё часопіса.